

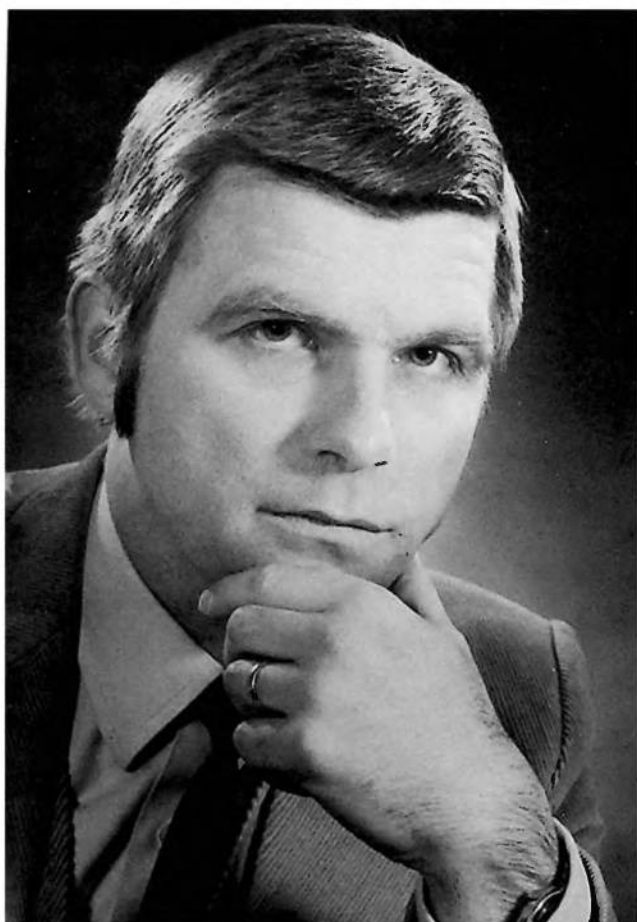
НАЦІОНАЛЬНІ КУЛЬТУРИ І УНІВЕРСИТЕТСЬКІ КАТЕДРИ

Інавгураційна лекція, 22-го жовтня 1980

Павло Р. Магочий

Катедра Українознавчих Студій
Торонтський університет
Торонто, Онтаріо

Павло Мазорчук

НАЦІОНАЛЬНІ КУЛЬТУРИ І УНІВЕРСИТЕТСЬКІ КАТЕДРИ

Інавгураційна лекція, 22-го жовтня 1980

Павло Р. Магочий

Вступні зауваження Артура М. Кругера
і заключні зауваження Омеляна Пріцака

Катедра Українознавчих Студій
Торонтський університет
Торонто, Онтаріо

Емблеми на обкладинці цієї публікації означають по лівій стороні, офіційний герб Торонтського університету із латинською фразою із оди Горація, *velut arbor aevo*, що означає як дерево росте крізь віки; по правій стороні, символ Катедри Українознавчих Студій опрацьований Гейді Наберт на зразку дереворита з 17-го століття, що зображує трьох студентів Києво-Могилянської Колегії, першої української високої школи.

Copyright by the Governing Council of the University of Toronto.
All rights reserved
ISBN 0-7727-5101-3
Library of Congress Catalog Number C81-094494-4

Вступні зауваження Артура М. Кругера

Декана Факультету гуманістичних і точних наук

Дозвольте мені привітати вас в університеті з нагоди інавгураційної лекції Катедри українських студій. Я не маю ніякого бажання втручатися в тему лекції д-ра Магочого, але я таки хочу зробити кілька коротких зауважень про важливість української катедри.

Від самого початку цей університет надає особливого значення гуманістичним наукам. У Факультеті гуманістичних і точних наук вивчення мов, літератур та історій народів світу має центральне місце. Торонтський університет стоїть серед кількох справді великих центрів науки в цих галузях.

Жадний університет не може охопити всі галузі, які варто вивчати, і Торонто цьому не виняток. У нашій програмі є прогаліни. Хоча ми маємо знамениту програму слов'янських мов, літератур та історії, досі ми не могли віддати належного галузі української історії.

Завдяки жертвенності Фундації Катедри Українських Студій ця прогаліну чудово заповнено призначенням видатного вченого, який недавно приєднався до нас у Торонтському університеті. Я не буду зупинятися на кваліфікаціях і досягненнях д-ра Магочого. Вони були темою широких дискусій у цій громаді протягом останніх кількох місяців.

Д-р Магочий — це молодий вчений з величезною енергією та неймовірними науковими досягненнями. Його велика праця про Підкарпатську Русь широко схвалена. Його численні інші видання з української історії здобули для нього пошану вчених

у його галузі. Редактори недавно виданої *Гарвардської енциклопедії американських етнічних груп* багато завдячують талантові д-ра Магочого. Він написав чимало статтів у цьому важливому довіднику, найвидатніша з яких — це стаття про українців у Сполучених Штатах.

Д-р Магочий пише тепер широку тритомову працю про українців у Галичині і також загальний підручник української історії. Коли ці праці появляться, Торонто буде визнане як один з передових центрів українських студій. Це ми завдячуємо Фундації українських студій.

Національні культури і університетські катедри

Освіта і національні культури

Французька революція, яка почалася 1789 року і потрясла Францією два десятиріччя, пустила в хід чимало важливих політичних, соціальних і культурних змін, які поширилися по Європі в дев'ятнадцятому сторіччі і звідти перекинулися в інші частини світу в нашу добу. Ми досі відчуваємо її вплив.

Одне з найважливіших соціальних явищ, що їх розв'язала Французька революція, — це націоналізм. Ця ідеологія, яка набирає різних форм у різних місцях, усе таки має кілька важливих спільних елементів. Усі національні ідеології виходять з передумови, що людство ділиться на національності, що геній кожної групи виявляється в її культурі і що збереження групи та її культури має величезне значення. Національні провідники назагал уважають, що їхня культура найкраще може зберегтися тоді, коли їхня група вирішує свою політичну долю, посідаючи автономію або, ще краще, незалежність.

Дарма що в двадцятому сторіччі швидко збільшилася кількість незалежних держав — між 1945 і 1980 роками число їх зросло з 49 до 165, — кількість окремих національностей далі перевищує кількість держав (навіть якщо припускаємо, що всі ці держави керують своєю долею, а ми знаємо, що це зовсім не так). Це значить, що багато національностей, а то й більшість, не мають політичної незалежності. Таких бездержавних народів було ще більше в дев'ятнадцятому сторіччі.

В обличчі такої дійсності багато національних провідників як у минулому, так і сьогодні, шукали неполітичних шляхів збе-

регти свої культури. Найважливіший такий спосіб — це, мабуть, освіта. Молодь не тільки треба навчити писати й читати. Їй треба також дати культурну свідомість — основу відомостей про мову, літературу та історію, які дають різноманітні знання. Ці знання, передаючись з покоління в покоління, забезпечать збереження національної культури. У примітивних суспільствах цей процес культурної передачі відбувається усно, від батька або, частіше, від матері до сина й доньки. У суспільствах з писемністю цей процес також відбувається в родині, але те, що діється в школі, має більше значення.

Щоправда, держави також свідомі величезного значення освіти, і перші спроби ввести універсальну освіту, принаймні на початковому рівні, звичайно були придумані для того, щоб виховувати лояльних громадян, які могли б функціонувати в усіх більш централізованих, бюрократичних і, часто, авторитарних політичних системах. Освітні системи, що їх встановлюють держави, як у минулому, так і сьогодні, дуже часто протиставлені інтересам індивідуальних національних культур, якими вони володіють. Отже, освіта — це традиційно спосіб самооборони, можна навіть сказати спосіб уціління, для національностей без політичної самостійності.

Так було у випадку численних бездержавних народів, які населяли багатонаціональні імперії, які володіли Європою в дев'ятнадцятому сторіччі — Великобританія, Франція, Іспанія і Німеччина на заході, Австро-Угорщина, Росія і Туреччина на сході. Самооборонна функція освіти для бездержавних національностей висловлювалася на двох рівнях: поперше, передавати символи якнайбільшій кількості членів групи, щоб забезпечити збереження історичної пам'яті; і, подруге, виховати нові кадри провідників, тобто інтелігенцію, на плечах яких лежало б завдання передавати національну культуру майбутнім поколінням. Завдання на першому рівні виконувалися в початкових і середніх школах, де були спроби ввести навчання рідною мовою. Завдання на другому рівні виконувалися в педагогічних інститутах і особливо в університетах. Отож у всіх національних рухах бездержавних народів дев'ятнадцятого сторіччя — бретонців, катальонців, чехів, словенів, литовців або українців — ми бачимо раз-у-раз, як висувуються вимоги закласти початкові та середні шко-

ли з навчанням національною мовою і педагогічні інститути та університети. У більшості випадків бездержавні народи не добилися власних університетів. Натомість вони вимагали і часто одержували національні катедри при факультетах існуючих університетів. Національна катедра означала призначення постійного професора, який читав курси і вів досліди в якійсь галузі національної культури, найчастіше мови, літератури або історії.

Досі я звертав увагу на розвиток націоналізму після Французької революції і на незavidну долю бездержавних народів, які намагалися шляхом освіти зберегти свої національні культури. Це може піддати думку, що націоналізм з його намаганням зберегти національну культуру — це само собою позитивне явище. Звичайно, чимало важливих мислителів у XIX сторіччі (а ще більше в XX) вважали, що націоналізм і існування різноманітних і часто ворожих одна одній національних культур шкідливо впливають на людський поступ. Моє ставлення щодо цієї суперечки досить просте. Національні культури існували в минулому. Вони існують і тепер, і все вказує на те, що вони існуватимуть і в майбутньому. Ми не можемо просто побажати, щоб вони зникли, навіть якби це було й добре, а я з цим не конче погодився б. Отже, немає сумніву про законність національних культур як предметів наукового дослідження. Однак такий підхід не завжди застосовувався до деяких національних культур у минулому і, на жаль, не застосовується до багатьох культур і сьогодні.

Серед бездержавних народів на європейському континенті в XIX сторіччі були й українці. Як і інші бездержавні народи, українці непохитно боролися за освітню систему на початковому, середньому та університетському рівнях, яка виконувала б дві повище накреслені функції: зберігати культурні та історичні традиції минулого і виховувати нові кадри інтелігенції, які забезпечили б існування цієї спадщини в майбутньому. У випадку другої функції — виховання нових кадрів інтелігенції — українці добилися університетських кафедр у різних галузях української культури. Цей процес, як ми побачимо, був нелегкий, і він триває й далі. Я повинен також згадати, що, крім університетських кафедр, український народ створив цілий ряд культур-

них і наукових товариств, які багато спричинилися до виховання кадрів провідників. Про українські товариства є чимала література, але про історію українських кафедр в університетах написано напрочуд мало. Тому я сьогодні спробую бодай коротко накреслити цей історичний розвиток. Перш за все ми глянемо на створення українських кафедр на батьківщині, а тоді перейдемо до ситуації на еміграції.

Університетські кафедри на батьківщині

У XIX сторіччі українці жили в межах двох багатонаціональних держав — російської імперії і австро-угорської імперії. Більшість (87 відсотків) жила в російській імперії, в наддніпрянській Україні. Українці в межах Австро-Угорщини заселяли переважно східну половину Галичини.

Перші університети в наддніпрянській Україні були закладені в Харкові (1805 року) і Києві (1834 року). Можна було б подумати, що перші українські кафедри були створені при одному, а то й при обох цих університетах. Але так не сталося. Російська імперія пропагувала типові для багатьох імперських традицій погляди, а саме втілювала ідею універсальності. Держава буцімто представляла традиції, успадковані від передових культур античного світу — Греції та Риму, і ця універсальна спадщина зберігалася імперською структурою Росії під керівництвом дому Романових. Російська імперія навіть заявляла, що вона — Третій Рим. У такій структурі не було місця для поняття окремих національних культур. Спершу це застереження стосувалося навіть до російської культури. З російської історії в імперії викладалася тільки історія імперської династії. Перші кафедри національної історії були закладені в російських університетах аж 1835 року, і навіть тоді предметом була історія російської імперії. У такій структурі, українські — або, як тоді казали, малоруські — предмети розглядалися тільки як додаток до російської імперської культури. Навіть Михаил Погодін, впливовий публіцист ланславістського напрямку і перший керівник кафедри російської імперської історії в Московському університеті, який стояв на великодержавницьких позиціях і аж ніяк не

був приятелем українців, нарікав, що в російських університетах читаються курси сербської, чеської, польської та інших слов'янських мов, але немає курсу малоруської, тобто української, мови.

Таким чином, перша катедра, яка досліджувала українські предмети, була закладена не в російській імперії, де жила більшість українців, а в австро-угорській імперії Габсбургів. Року 1848 що імперію, як і багато інших країн Європи, сколихнула хвиля революцій. У цій атмосфері швидких змін, кілька груп, деякі з яких досі не мали репрезентативних організацій, заклали свої власні політичні та культурні установи. Під тиском цієї загрози своєму існуванню, уряд Габсбургів прихильно поставився до культурних прагнень деяких національностей. Між ними були українці (або русини, як їх тоді називали) у Галиччині. Намагаючись піти назустріч широким політичним і культурним вимогам галицьких українців, уряд Габсбургів у грудні 1848 року видав декрет про заснування катедри руської мови та літератури при філософському факультеті Університету імені Феранца I у Львові. Ця катедра була не тільки першою, але й найдовготривалішою українською катедрою. Перший керівник цієї катедри, відомий галицько-український вчений і белетрист Яків Головацький (1849-1867), використав свої перші лекції, щоб довести, що руська (тобто українська) мова — це не діалект ані польської, ані російської мови, і що вона має за собою довгу літературну традицію, яка сягає часів Київської Русі. Після Головацького львівською катедрою за австрійських часів керували такі видатні вчені, як Омелян Огоновський (1870-1894), Олександр Колесса (1898-1918) і Кирило Студинський (другий професор, 1900-1918).

Хоча в наступному десятиріччі скасовано чимало революційних здобутків національних груп імперії Габсбургів, у 60-их роках почалася доба обмеженої парламентарної демократії, яка корисно вплинула на культурне життя численних національностей Австрії. Це стосувалось і до галицьких українців, особливо в порівнянні з долею їхніх братів у наддніпрянській Україні. Російська імперія все більше турбувалася революційними і національними рухами, які загрожували її єдності та добробуту. Як наслідок цих рухів російський уряд заборонив українську

мову указами 1863 і 1876 років. У таких умовах не могло бути й думки про університетські катедри української мови, літератури або історії. З офіційного погляду ці предмети взагалі не існували. Це не значить, що не вивчалися окремі аспекти української культури. Вони таки вивчалися, і дуже важливі досліді вели в наддніпрянській Україні такі вчені, як Михайло Максимович в етнографії, Ізмаїл Срезневський у мові та літературі і Володимир Антонович в історії. Вони виховали ціле покоління молодих учених і поклали фундамент для майбутньої праці в українських гуманістичних дисциплінах. Проте, хоча вони й вивчали деякі аспекти української культури, вони завжди розглядали “малоруські” предмети в рамках російської імперської концепції. З цього погляду, Антонович, який керував катедрою російської історії в Київському університеті, був продуктом свого оточення, коли він висловив переконання, що “українська історія має ще надто великі прогалини, аби могла бути представлена науково як цілість”.* Ця неспроможність опрацювати об’ємну концепційну структуру для всіх аспектів української культури тривала до кінця XIX сторіччя, а відсутність кафедр українських предметів в університетах російської імперії тривала до розпаду імперії 1917 року.

Тим часом Австрія дала притулок українській культурі. Дві катедри українського права було засновано у Львівському університеті 1862 року, а в сусідній Буковині при Університеті імені Франца Йосифа, який відкрито 1875 року, від самого початку існувала кафедра руської мови та літератури. Нею керував кількадесят років видатний мовознавець Степан Смаль-Стоцький (1885-1919).

Найславніша українська кафедра в Австро-Угорщині — це кафедра української історії, яку засновано у Львівському університеті 1894 року. Українські студенти в Галичині почали вимагати такої кафедри понад десять років раніше, на з’їздах, що відбувалися 1880 і 1884 років. Року 1890 українські посли по-

* Заява з 1893 року, приписана Антоновичеві його колишнім студентом Михайлом Грушевським. Цитата за статтею Грушевського, «Справа українських кафедр і наші наукові потреби», *Літературно-науковий вістник*, X [XXXVII], 1 (Львів, 1907), примітка, стор. 51.

ставили подібну вимогу у віденському парламенті. 1890-і роки були початком доби, хоч і короткої, коли були спроби знайти компроміс між українцями і поляками, які панували в уряді та адміністрації Галичини після 1867 року. Одним наслідком співпраці було заснування нової української катедри у Львівському університеті царським декретом з 31 березня 1892 року.

З цього погляду цікаво відзначити, що місцеві провідники вимагали саме катедри української історії. Проте барон Пауль фон Гавч, тодішній австрійський міністер освіти, доводив, що *“die ruthenische Geschichte ist keine konkrete Wissenschaft”*.^{**} Руська, тобто українська, історія — це не є ніяка конкретна наука. Кінець-кінцем нову катедру назвали “другою катедрою світової історії з особливим узглядненням історії Східної Європи”.

Провідники галицьких українців мали на приміті кандидата, професора Володимира Антоновича з Київського університету, і висловили це бажання австрійському урядові. Відень заохотив переговори з Антоновичем. Вони почалися на особистому рівні — між Олександром Барвінським, галицьким парламентарним депутатом, який перше офіційно поставив вимогу про катедру, і Олександром Кониським, письменником і публіцистом у Києві, який деякий час працював на користь української культури у Львові. Незабаром з’ясувалося, що були принаймні три проблеми: Антонович був громадянин іншої країни (Росії), він був іншої віри (православної, на відміну від грекокатоликів, які переважали в Галичині) і він мав за собою тридцять років праці на професійному рівні (що вимагало б, звичайно, відповідної платні та пенсії). Кінець-кінцем Антонович відмовився від катедри, покликавшись на свій похилий вік, і порекомендував свого здібного колишнього студента Михайла Грушевського. Дві із трьох перешкод кандидатурі Антоновича стосувалися також до Грушевського (громадянство і віра), а Кониський попереджував Барвінського і про інші серйозні труднощі: “Ваші люде — се факт — не переносять жадної конкуренції наших людей і звикли тільки нашими руками загібати жар, а головна річ —

^{**} Цитата за Олександром Барвінським, «Засновання катедри історії України в Львівському університеті», *Занеки Наукового Товариства ім. Шевченка*, CXLI-CXLIII (Львів, 1925), стор. 6.

завжди і в усьому давати перед і перевагу своєму тільки за те, що він свій, і коли їм здається, що наш чоловік може хоч трохи шкодити своєму, то нашого можна тоді і геть!" Натякнувши на те, як галичани ставилися до інших наддніпрянських українців (до Пантелеймона Куліша і до самого Кониського), Кониський продовжив: "Отже чи не станеться так і з Хлопцем? [Так звали Грушевського у листуванні.] Він людина високо честна, гуманна, кротка і безмежно перенятлива, а працювати доведеться сму серед егоїстів, в краю вельми здеморалізованому, де інтрига і капости поза плечима річ звичайна і де не мине віп великих прикrostів. Отже чи не зроблять ваші люде так, щоб він мусів тікати? На мою думку се легко може статися".***

Але Грушевський прийняв посаду, і хоча він пізніше казав, що мусів покинути Галичину 1914 року через наставлення місцевих українців, то витримав він як професор у Львові два десятиріччя. Згодом галичани, а пізніше і всі східні українці, були вдячні за присутність Грушевського. У ліберальній Австрії він не тільки перетворив свою катедру на центр української історичної науки, але й своїми публікаціями та організаційним хистом у Науковому Товаристві імені Шевченка так підніс українське культурне життя в Галичині, що воно перевищило майже все те, що діялося раніше або пізніше на будь-якій українській території. Нарешті, Грушевський створив схему української історії, яку прийняли майже всі його наступники, включно, між іншим, з керівником катедри української історії в Торонтському університеті.

Цей золотий вік української університетської науки в австрійській Галичині був знищений, як і сама імперія Габсбургів, 1918 року. Польський уряд, який заволодів Галичиною весною 1919 року, скасував усі українські катедри (їх було понад десять), які діяли у Львівському університеті за Австрії. На Буковині, яка ввійшла в склад Румунії, скасовано всі українські катедри у Чернівецькому університеті. Тому що відразу після Першої світової війни українці вели — і кінець-кінцем програли —

*** Лист Кониського Барвінському, Київ, листопад 1893, цитата за Барвінським, «Заснованне катедри», стор. 11-12.

криваву боротьбу з поляками за Галичину, стосунки між обома групами були напружені та ворожі протягом усього міжвоєнного періоду. У такій ситуації було мало надії на те, що польський уряд підтримає українську університетську діяльність.

Українці фактично боролися за свій власний університет ще до війни. Вони повторювали це бажання урядові післявоєнної Польщі. Коли той відкинув їхню вимогу, галицькі вчені заклали свою власну установу на базі приватних і громадських фондів. Це був Український Підпільний, або Таємний, Університет, студенти якого збиралися тайкома, щоб уникнути переслідування польської влади. Дарма що умови були несприятливі, Таємний Університет мав три факультети (філософії, права та медицини) і за перші два роки (1921/1922 - 1922/1923) мав понад 1200 студентів. Під проводом відомого літературознавця Василя Щурата, Український Таємний Університет мав у своєму розквіті 65 катедр, з не менш, ніж одною на кожну українську гуманістичну дисципліну. Серед видатних професорів, які займали ці пости, були Іван Брик, Філярет Колесса, Іларіон Свенціцький, Кирило Студинський, Василь Щурат, Мирон Кордуба, Іван Крип'якевич, Іван Зілинський, Іван Раковський та Михайло Возняк. Не зважаючи на цей імпазантний педагогічний персонал, чимало студентів виїжджали за кордон, щоб продовжувати навчання у спокійніших умовах, тому що постійне переслідування польським урядом ускладнювало працю. Року 1925 Український Таємний Університет перестав діяти.

Протягом решти міжвоєнного періоду єдиною українською катедрою в Галичині була стара катедра мови й літератури, яка відновила свою діяльність 1927 року у Львівському університеті під керівництвом видатного польського спеціаліста з української мови Яна Янова (1927-1939). Крім цієї катедри, Греко-Католицька Богословська Академія, яка діяла у Львові від 1929 до 1939 року і від 1941 до 1944 року, давала кілька курсів у своєму філософському факультеті, між ними історію української церкви (Микола Чубатий), історію українського мистецтва (Іларіон Свенціцький і Володимир Залозецький-Сас), історію України (Іван Крип'якевич) і українську археологію (Ярослав Пастернак).

У протилежність несприятливим для українських катедр умовам у міжвоєнному періоді в Галичині і на Буковині, ситуація

в наддніпрянській Україні, яка раніше входила в склад російської імперії, була дещо краща. Восени 1918 року, під час української боротьби за незалежність, були закладені університети в Києві і Кам'янці-Подільському. Але політичні заворушення наступних двох років ускладнювали їхню працю. Після створення української радянської республіки 1920 року українська наука вперше зайняла гідне місце на території наддніпрянської України. Це було особливо через повернення Михайла Грушевського до Києва з Західної Європи 1924 року.

Усі колишні університети в Радянській Україні були скасовані, і на їхньому місці були створені інститути народної освіти, але кожний інститут мав професорські катедри з усіх українських гуманістичних наук — літератури, мови, історії, етнографії, мистецтва, музики тощо. Найкращі традиції української науки, які розвинулися і в передвоєнній Австрії, і в передвоєнній Росії, продовжувалися в двадцять роки у різних центрах Радянської України. Приміром, крім "історичних установ" Всеукраїнської Академії Наук, які очолювали Михайло Грушевський у Києві і Дмитро Багалій у Харкові, діяли чотири впливові "університетські" катедри в той час. Їх очолювали Олександр Оглоблин у Києві (1922-1939), Дмитро Багалій у Харкові (1918-1932), Михайло Слабченко в Одесі (1919-1929) і Микола Петровський у Ніжнін (1924-1933).

Цей багатообіцяючий розвиток обірвався раптово на початку тридцятих років. Зміцнивши свою політичну позицію і почавши економічне перетворення країни, Йосиф Сталін, усмогутній володар Радянського Союзу, звернув свою увагу на ідеологічний фронт. Бажаючи завести одноманітність і в цій галузі, він розгорнув кампанію проти "національних ухилів". У сфері освіти скасовано всі катедри українських дисциплін, керівників цих кафедр заарештовано, і багатьох з них або розстріляно або замучено в ув'язненні. Інститути народної освіти також скасовано. Згодом, у половині тридцятих років, університети були відновлені, але вчені, які лишилися читати курси української історії, літератури або мови, мусіли дотримуватися суворох партійних вказівок. За цими вказівками, освіта — це передусім знаряддя держави.

Від тридцятих років, професори, які є державні службовці, зобов'язані подавати матеріал так, щоб радянський режим виступав як найпрогресивніша сила в історії людства. Такі зобов'язання особливо стосуються до викладачів історії. Від них вимагають, щоб вони викладали свій предмет так, щоб виглядало, що з світанку історії українська історія розвивається одним шляхом: нижчі класи постійно борються за визволення від гнобителів і прагнуть тієї єдності з іншими східними слов'янами, особливо з росіянами, яка завершилася створенням радянської держави. Це, звісна річ, тільки новий варіант універсалістської концепції російської імперії, але висловлений термінами світового соціалізму під керівництвом ССРСР. З цього погляду цікаво відзначити, що хоча в радянських українських університетах є катедри історії, усі вони, за винятком катедр у Києві, Дніпропетровську та Львові, присвячені сучасному періодові, особливо історії УРСР після 1918 року.

Треба також згадати, що від 1953 року дві східноєвропейські країни мають університетські катедри українських студій. Це — катедри на Університеті ім. П. Й. Шафарика й Педагогічному Інституті у Пряшеві, Чехословаччині й одна на Варшавському університеті у Польщі. Усі три катедри стежать за советськими науковими зразками й зосереджуються над проблемами мовного навчання й регіональних культурах українських меншостей у Чехословаччині й Польщі.

Українські катедри на еміграції

Тому що вища освіта на Україні зазнавала стількох обмежень, особливо в ХХ сторіччі, українські емігранти намагалися закласти школи, включно з університетськими катедрами, в країнах, де вони поселилися. Перша така спроба відбулася відразу після Першої світової війни у Відні, де чимало українських політичних і культурних діячів знайшли притулок від воєнних заворушень на батьківщині. За ініціативою Олександра Колесси, колишнього керівника львівської катедри, група українських учених створила в січні 1921 року Український Вільний Університет. Він мав два факультети — філософії та права. Після досить

непоказного початку (записалося тільки 90 студентів), університет перенесено до Праги, столиці нової республіки Чехословаччини, президентом якої був мислитель і вчений Тома Масарик. Тут Український Вільний Університет одержував фінансову підтримку від чехословацького уряду і утримував тісні зв'язки зі славним Карловим університетом, за взірцем якого він був організований. У своєму розквіті (1922-1923) УВУ мав близько 900 студентів і 80 викладачів. У кожній українській гуманістичній дисципліні була принаймні одна катедра. Так, наприклад, катедрою української мови керували такі видатні вчені того часу, як Степан Смаль-Стоцький, Олександр Колесса і Василь Сімонович; української літератури — Леонід Білєцький і Дмитро Чижевський; історії — Дмитро Дорошенко, Борис Крупицький і Симон Наріжний; економічної історії — Олександр Мицюк; історії права — Олександр Яковлів; історії церкви — Василь Бідиов; географії — Степан Рудницький; археології — Вадим Цербаківський і Іван Борковський; і історії українського мистецтва — Дмитро Антонович та Володимир Залозецький. Не зважаючи на зменшення числа студентів і фінансової підтримки в тридцять роки, до падіння Чехословацької республіки 1939 року, УВУ випустив 109 докторантів. УВУ спромігся пережити Другу світову війну, коли Прага входила в склад Третього Райху, але з приходом Червоної Армії 1945 року його зліквідовано.

Крім Чехословаччини, університети двох інших європейських країн підтримували, хоч і до незначної міри, українські гуманістичні дисципліни в міжвоєнному періоді. У самій Польщі, тобто поза межами заселеної українцями Східної Галичини, університети в Кракові й Варшаві стали важливими центрами української науки. У Кракові українську історію, мову та літературу викладали три видатні вчені, хоча вони мали такі евфемістичні титули, як професор катедри історії Сходу (Степан Томашівський, 1928-1930), професор східнослов'янської філології (Іван Зілинський, 1931-1939) і професор східнослов'янської літератури (Богдан Лепкий, 1930-1939). У Варшавському університеті українська історія і мова були головними об'єктами дослідів Мирона Кордуби і Романа Смаль-Стоцького, а катедрою історії української церкви при Православному богословському факультеті університету керували, в різні часи між 1929 і 1939 роками, Олександр

Лотоцький і Дмитро Дорошенко. У Німеччині при Берлінському університеті закладено Український Науковий Інститут 1926 року. Інститут мав катедру історії української держави, якою керували В'ячеслав Липинський (1926-1927) і Дмитро Дорошенко (1927-1931). Були також позиції з українських дисциплін, які посідали мовознавець і етнограф Зенон Кузеля та історик культури Іван Мірчук.

З кінцем Другої світової війни, коли в східній та середній Європі були розташовані радянські збройні сили, старі центри української університетської науки на еміграції перестали існувати. Не піддавши духом, деякі професори, які пережили війну, зібралися в Мюнхені (тоді в американській зоні Німеччини) під кінець 1945 року і відновили Український Вільний Університет. Одержавши скромну фінансову підтримку і офіційне визнання баварського Міністерства освіти, УВУ відновив виклади в 1946 році. Були створені катедри в усіх українських гуманістичних дисциплінах, якими керували колишні професори з Праги, Варшави і Берліну, до яких приєдналися такі видатні вчені з Радянської України, як Олександр Оглоблин, Лев Окішневич, Наталя Полонська-Василенко і Юрій Шевельов. Але в непевних післявоєнних умовах майбутнє УВУ було дуже хистке. Зазнавши чималих труднощів, поперше, через девальвацію німецької марки, а тоді після 1949 року через еміграцію багатьох професорів і студентів, особливо до Сполучених Штатів і Канади, УВУ припинив виклади, і більшість катедр опинилися порожніми. Але ця установа спромоглася проіснувати в Мюнхені по сьогоднішній день, хоча її роля обмежена в основному до літніх курсів для вищих ступенів, для яких вона притягає студентів і професорів із-за кордону. Отож доля української навки, зокрема університетських катедр, перейшла до Нового світу.

У цих зовсім відмінних політичних і культурних умовах, де ресурси української громади розкинені по величезному континенті, не було можливості думати про створення українського університету. Але в Сполучених Штатах і Канаді було багато коледжів та університетів, і катедра якоїсь української дисципліни при одному з них здавалася зовсім реальною. Ініціативу тут виявили студенти.

Ще 1957 року Союз Українських Студентських Товариств в Америці (СУСТА) запропонував зафондувати катедру українських студій при видатному американському університеті для збереження і поширення української науки. Через десять років професор Омелян Прицак подав проєкт трьох кафедр і дослідного інституту. Ці два проєкти злилися в один, українці в Сполучених Штатах і Канаді зібрали фонди, і, як наслідок цього, 1968 року створено першу українську катедру в Північній Америці — катедру української історії при Гарвардському університеті, найдавнішій та пайвпливовішій вищій школі в Америці. Окрилені цим успіхом, українці в Америці продовжили співпрацю з українцями в Канаді і через п'ять років забезпечили фінансово ще дві кафедри при Гарварді — одну української мови, а одну української літератури. Тоді залочатковано ще одну збіркову кампанію — вона досі триває, — щоб забезпечити Український Науковий Інститут. Врешті, 1975 року Омеляна Прицака, натхненника української програми в Гарварді, призначено професором української історії імені Михайла С. Грушевського. Гарвардська програма має за собою десять років досвіду у підготованні нового покоління українських спеціалістів і вона притягнула до себе дослідників з багатьох країн. Маючи в свосму розпорядженні незрівнянні ресурси, Гарвард став одним із осередків української науки в світі.

Взявши Гарвард за приклад, група підприємців і професіоналістів в Канаді вирішила 1975 року закласти катедру українських студій при передовому канадському університеті. За допомогою канадського уряду (який схильніший підтримувати культурну спадщину свого різнонаціонального населення, ніж уряд Сполучених Штатів), Клуб Українських Професіоналістів і Підприємців в Онтаріо, у співпраці з Федерацією Українських Канадських Професіоналістів, створив катедру українських студій при Торонтському університеті. Першого керівника цієї найновішої кафедри призначено весною 1980 року, і вона почала свою діяльність щойно два місяці тому, у вересні 1980 року.

Отож ви бачите, що Катедра українських студій в Торонтському університеті, в честь якої ми зібралися тут сьогодні на цих інавгураційних церемоніях, становить собою частину давньої традиції, яка сягає половини дев'ятнадцяого сторіччя. То-

ронтська катедра — це найновіша, але мабуть не остання, в серії українських університетських кафедр, складний родовід яких іде через Львів, Чернівці, Київ, Харків, Одесу, Відень, Прагу, Краків, Варшаву, Берлін, Мюнхен і Кембрідж, Массачусетс.

Кінцвісі спостереження

Оглядаючи цю цікаву й різноманітну історію, я не можу не помітити деяких лейтмотивів, які часто повторювалися. По-перше, як народ, який не мав своєї незалежності протягом сучасної історії, українці виявили неабияку енергію на освіту — і щоб зберегти історичні традиції народу, і щоб забезпечити його життя в майбутньому. Раз-у-раз ми бачили, яку активну і навіть вирішальну роллю відігравали політичні та громадські діячі і в Європі, і в новому світі, які готові були присвятити свій час і гроші вартісній цілі. Ми також бачили, яку позитивну роллю відігравали українські студенти в австрійській Галичині, міжвоєнній Польщі, Сполучених Штатах і навіть у перших стадіях створення катедри в Торонтському університеті.

Історія кафедр, яку я оце коротенько накреслив, обіцяє оптимістичне майбутнє для українських студій. Наприклад, українська історична наука не тільки вижила, але й навіть розквітала під керівництвом відданих людей, дарма що вони посідали пости з такими евфемістичними назвами, як Катедра світової історії з узягдненням Східної Європи, або Катедра історії Сходу, або, оце зовсім недавно, дуже загально названа — Катедра українських студій.

Треба також признати, що ми живемо в умовах, зовсім відмінних від тих, в яких закладено перші українські катедри. Керівники цих перших кафедр завжди з запалом читали курси українською мовою і тим хотіли спричинитися до збереження мови. Вони також відчували обов'язок довести і культурним та освітнім установам країн, в яких вони працювали, і своїм землякам, що українські студії — це законні наукові дисципліни. Так, наприклад, в одній із своїх перших лекцій у Львові 1849 року Яків Головацький обороняв окремішність української мо-

ви та літератури, а Грушевський згодом мусів створити схему для дослідження українського історичного процесу від найдавніших часів по сьогоднішній день. Сьогодні ми в кращому положенні. Українська мова не вмере, незалежно від того, чи читатимуться курси нею, чи ні. Щобільше, ті, хто керує катедрами на Заході, мають завдання ділитися здобутками української цивілізації з іншими, а цього можна досягти тільки англійською мовою. Коли ж ідеться про законність українських дисциплін, то підбадьорює те, що ані інавгураційні лекції Гарвардської катедри, ані інавгураційні лекції Торонтської катедри не мусіли починати від оправдання українських дисциплін.

І нарешті, створивши катедри в американських і канадських університетах, українська громада забезпечила майбутнє існування своїх історичних традицій, до якоїсь міри незалежно від того, що діється на батьківщині. Так, як стародавня грецька цивілізація і римська імперія продовжують своє існування в навчальних програмах університетів і, отже, в думках сучасної людини, так, парафразовуючи перший рядок національного гімну, ще не вмерла українська цивілізація.

Заключні зауваження Омеяна Пріцака

*Керівника Катедри історії України імені Михайла
Грушевського при Гарвардському університеті*

Людське розуміння світу оформлюється в початкових і середніх школах, а тому, що навчальні програми таких шкіл звичайно віддзеркалюють існуючу політичну реальність, український досвід і вклад у світову цивілізацію лишаються поза увагою вихованих на Заході людей, включно з педагогами на університетському рівні.

Панівна сила на сході Європи від початку XVIII сторіччя — Московська Росія, згодом Радянський Союз — зберегла передсекулярну інтелектуальну структуру, на яку вплинуло православне і, в XX сторіччі, квазі-релігійне марксистське мислення. Таке мислення виходить з передумови, що імперія монополізує політичний і культурний розвиток. При такій ситуації дана система противиться кожному рухові, що загрожує її монополії. Російський імперський центр сприйняв повстання націоналізму на початку XIX сторіччя і зріст зацікавлення історією неросійських районів як загрозу політичній єдності своєї універсальної імперії. Тому дослідження багатьох аспектів розвитку української культури було заборонено. Навіть якщо деякі “політично надійні” неросійські проблеми були досліджувані, то їх переважно призначували другорядним і третьорядним ученим, які описували їх з провінційної перспективи і за перестарілою методологією. Виняток становив короткий період українізації в Радянській Україні між 1924 і 1929 роками, коли в рамках Всеукраїн-

ської Академії Наук (створеної в Києві 1918 року) діяли інститути візантійських, єврейських, ісламських, тюркських і західноєвропейських студій. Але коли держава силою перервала цю добу місцевої культурної автономії, ці інститути, такі важливі для зрозуміння розвитку даної території, були скасовані. Це ще один доказ, що в так званих "периферіях" дозволяється тільки провінційний, а не універсальний або порівняльний підхід.

Проблеми Східної Європи і незнання цієї частини світу в західноєвропейських і американських політичних колах не мали б великого значення, якби не радянський супутник 1957 року. Раптом далека країна потрясла свідомість Північної Америки. Якщо радянці можуть запустити космічну ракету, то їхню цивілізацію варто вивчати.

Проте північноамериканський підхід до проблем Східної Європи спирався майже виключно на імперсько-російському і радянському підході. Від кінця п'ятдесятих років в північноамериканських університетах засновано кілька інститутів і центрів, деякі з яких дуже добрі. Проте всі вони роблять в основному те саме: вони пробують аналізувати радянське суспільство, часом з історичної перспективи, а часом без, але з погляду, який розглядає тільки розвиток одного центру, а саме імперської Росії та Радянського Союзу.

У наслідок цього, така територія як Україна, периферія з погляду російсько-радянського розвитку, одержує дуже мало уваги, хоча вона важлива як місце, де схрещуються Європа і Азія, і західноєвропейська і східноєвропейська цивілізації. Таке занедбування нібито "периферійних" районів стає критичним тільки тоді, коли такі райони несподівано звертають на себе світову увагу (наприклад, Іран та Афганістан). Тоді вони здаються незбагненними, бо досі на них звертали мало уваги в північноамериканській системі освіти. Саме оця турбота катастрофічними прогалинами в північноамериканській і західній свідомості спричинилася до створення трьох (а оце недавно і четвертої) катедр і Українського Наукового Інституту Гарвардського університету (1968-1973).

Першою українською катедрою в Гарварді була Катедра історії України імені Михайла Грушевського. Гарвардські катед-

ри українських студій створені завдяки ініціативі одного вченого і відданості студентської групи, яка спромоглася здобути щедру підтримку української громади в Америці.

Основники торонтської катедри були в значно кращому фінансовому положенні. Завдяки канадській політиці багатокультурності, вони одержали фінансову підтримку уряду. Але вони й натрапили на деякі особливі труднощі, і тоді довелося з'ясувати основні принципи ідеї університету. На початку березня 1980 року комітет Торонтського університету дійшов до рішення, і 10 березня Декан Факультету гуманітарних і точних наук офіційно запропонував щасливому кандидатові посаду від 1 липня 1980 року. Члени Українського Наукового Інституту Гарвардського університету і я з великим задоволенням довідалися, що комітет вибрав одного з наших старших співробітників, д-ра Павла Магочого, чудову інавгураційну лекцію якого ми щойно прослухали.

Створення цих двох посад, одної в Гарварді, а другої в Торонті, забезпечує українській історії певне місце в північноамериканському науковому житті.

Процес повернення української держави до політичної арени, який започаткували національна і більшовицька революції 1917-1920 років, досі гальмується специфічними чинниками, які ми не можемо тут розглядати. Навіть сьогодні, після шістдесяти років, не можна вважати, що забезпечені передумови цього повернення. У наслідок цього, західні університетські кола не відчують потреби включати українські дисципліни в свої навчальні програми. Щоб обернути колесо долі в протилежному напрямі, потрібно делікатности, терпеливості і добре зрівноважених дій з боку університету і української громади в Північній Америці. Але факт, що дві передові вищі школи в західній півкулі — Гарвард у Сполучених Штатах і Торонтський університет у Канаді — заклали катедри української історії, має історичне і навіть епохальне значення.

Ми дійшли до поворотного пункту. Згодом і інші передові університети напевно приєднаються.

Пані й панове, усі ми разом є свідками того, як англійська і західноєвропейська спадщина з доби просвічення відроджується на нашому континенті.

